

LİŊVOKULTUROLOJİ SİNTAKSİS MİLLİ-MƏDƏNİ ŞÜUR KONSEPSİYASINDA

XIX əsrin əvvəli V.Humbolt tərəfindən əsas qoyulan Y.Qrimin də həmfikir olduğu dil və mədəniyyət problem XIX əsrin ikinci yarısı rus mifoloji məktəbi nümayəndələri F.I.Buslaev, A.N.Afanasyev, A.A.Potebnya və rus dilçilik məktəbinin nümayəndəsi E.D.Polivanov tərəfindən inkişaf etdirildi. Daha sonra bu paradigmda E.Sapir və B.Uorf fərziyyəsi əsasında XX əsrdə L.Weisgerber konsepsiyası yarandı, nəticədə linqvistik nisbilik, mədəni antropologiya və mədəniyyətşünaslıq sahəsində tədqiqatlar yazılmağa başladı. Bu dövr şərti olaraq iki mərhələyə bölünür: linqvokulturologiyanın formalaşdığı ilkin dövr, onun tədqiqat sahəsi kimi (V.N.Telia, V.V.Vorobyev, V.A.Maslovanın bu sahədə tədqiqatlarının əks etdirən fundamental əsərlərin yazıldığı) formalaşdığı ikinci dövr. Müasir dövr isə linqvokulturologiyanın fənlərarası inkişaf konsepsiyası dövrüdür. E.Sapir dili mədəniyyətin ciddi şəkildə ictimailəşmiş hissəsi və onun mənasını ifadə etmə vasitəsi kimi izah etmişdir [3, s. 141].

İlkin mərhələdə linqvokulturologiyanın əsas obyektinə 3 əsas itiqamət idi: 1) intibah mədəniyyəti dövründə ayrıca sosial qrupun, etnik qrupun linqvokulturoloji vəziyyətinin öyrənilməsi; 2) diaxronik linqvokulturologiya, yəni etnik qrupun linqvokulturoloji vəziyyətində müəyyən vaxt ərzində baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsi; 3) fərqli, lakin bir-biri ilə əlaqəli etnik qrupların linqvokulturoloji təzahürlərini öyrənən müqayisəli linqvokulturologiya və s.

İkinci mərhələdə linqvokulturologiyada yeni cərəyanlar meydana çıxdı: 4) leksikoqrafik linqvokulturologiya; 5) dilin tədrisinin linqvokulturoloji metodları (V.P.Sinyaçkin, L.A.Xudenko və s.); 6) regional linqvokulturologiya – bu sahə müəyyən regionların bir sıra linqvokulturoloji lüğətlərinin ərtibi ilə məşğuldur (N.V.Bubnova, S.V.Nikolaenko, V.A.Maslova və s.); 7) müqayisəli linqvokulturologiya (Linqvokulturologiyanın bu sahəsi qazax dilçiliyində fəal işlənmişdir); 8) multikultural məkanın linqvokulturologiyası (Q.Yu.Boqdanoviç); 9) linqvokulturologiya koqnitiv yanaşma nəticəsində formalaşan konseptual dilçilik. Bu tip yanaşmaya əsasən, dil ona xas üsulla dünyanı konseptuallaşdırmaq metoduna malikdir.

İdeyanın əsasının XIX əsrin əvvəli V.Humbold və A.A.Potebne tərəfindən qoyulmasına baxmayaraq, bu ideya müasir linqvokulturologiya və konseptual dilçilikdə dominantdır. Dünyanın ayrılmaz mənzərəsinin yenidən qurulması ümumilikdə dilçiliyin ən mühüm vəzifəsinə çevrildi; 10) eksperimental linqvokulturologiya (M.L.Kovşova). Eksperimental linqvokulturologiyanın yaranması onunla izah olunur ki, insan şüurunda baş verən proseslər bilavasitə müşahidə oluna bilməz, yəni mənalı psixi əməliyyatları tam izah etmək mümkün deyil. L.V.Şerba bu barədə yazır, “təcrübənin tətbiqi mümkünliyündə nəzəri baxımdan çox böyük üstünlük var. Eksperimental metodologiyanın problemləri K.Ya.Siqal və N.M.Yuriyevanın əsərlərində tədqiq olunmuşdur [4]; 11) dil və mədəniyyətin yaradıcı ölçüsünün ön plana çıxdığı sinergetik linqvokulturologiya. E.Niçiporoviç yazır: “Əgər linqvokulturoloqlar “zamanın çağırışlarına” cavab vermək istəyirlərsə, onlar təkcə “kanallar” – dildə mədəniyyətin reproduktiv funksiyasının təzahürləri (kollektiv şüurun keçmiş təcrübəyə təbii yönümü ilə verilir) deyil, həm də onun “coker” təzahürləri maraqlandırılmalıdır [3, s. 193]. Doğrudan da, elm təkcə hazır dünyanı təsvir etmir, həm də onu özünəməxsus şəkildə yaradır.

Linqvokulturologiya dilçiliyə bir sıra yeni fərqli məzmunlu anlayışları gətirmişdir. Bu anlayışlar dünyanın, anlayış sferasının, linqvistik şəxsiyyətin, linqvistik şüurun, mentalitetin, mədəni anlayışların, mədəniyyətlərarası ünsiyyətin etno-mədəni mənzərəsinə əks etdirir. Lakin yeni yaranmış bu antroposentrik paradigma əvvəlki nəzəriyyələri inkar etmir, əksinə, onların elmi bazasından istifadə edir. Müasir dövr dilçilik mənzərəsinə nəzər saldıqda yeni linqvokulturologiya səviyyələrinin yaradılmasına ehtiyac olduğu anlaşılır: leksik-linqvokulturoloji istiqamət, linqvokulturoloji semantika, linqvokulturoloji sintaksis. V.İ.Furaşov, P.A.Lekant və başqaları kimi tədqiqatçıların əsərləri cümlənin sintaktik quruluşuna yeni yanaşmanı əks etdirir. Belə ki, müxtəlif dillər və xalqların mədəniyyətləri arasındakı fərqləri təsadüfi deyil və bu məqam olduqca əhəmiyyətlidir. Dünyanın müxtəlif mədəniyyətlərin fonunda linqvistik əksi məntiqi kateqoriyalar əsasında deyil, dünya-mədəni kateqoriyalardır.

Sintaksisə linqvokulturoloji yanaşmada aşağıdakı sual vacibdir: söz sırası, bu söz sırasının bu və ya digər xalqın dünyaya baxışının xüsusiyyətlərini nə dərəcədə əks etdirməsi. V.Vundt hesab edirdi ki, “sifət+isim” ardıcılığı (ingilis, alman, rus dillərində) “isim+sifət” (fransızca) ardıcılığı ilə müqayisədə əlamətlərin xüsusi fərqləndirilməsi hadisəsini əks etdirir. Lakin eyni dildə bu ardıcılıqlar müxtəlif anlayışları da bildirə bilər. Məsələn, *qəribə həyat* ifadəsində həyatın qəribəliyi əlaməti vurğulanır. Əgər birləşmənin komponentlərinin yerini *həyat qəribə* olaraq dəyişsək, birləşmədə predikativlik meydana çıxır ki, bu da bu ifadəni cümləyə çevirir. Dolayısı ilə “sifət+isim” ardıcılığında sözlərin sırasının pozulması mənanı dəyişir, daha geniş şəkildə –fərqli məzmun yaradır.

Cümlə daxilində söz sırasının dəyişməsi ilə məzmunun dəyişməsi faktına nəzər salaq: Məs.: “*Kəmərlə taxmaq avtomobil idarə edərkən həyatınız üçün vacibdir*” cümləsində sözlərin bu sırası ilə xəbərdarlıq məzmunu daha güclüdür. “*Avtomobil idarə edərkən kəmərlə taxmaq həyatınız üçün vacibdir*” söz sıralı cümləsində təhlükənin meydana çıxma ehtimalı azalır. Birinci nümunədə məsdər felin semantikasını gücləndirir və onun köməyi ilə “ölümcül” məzmunun kateqorik ifadəsi güclənir.

Bu tip məzmun ifadələri parselyasiya tipli cümlələrdə daha qabarıq özünü göstərir. Umumi ədəbi dil qaydalarına zidd formada söz sırasından ibarət bu cümlələrə sadəcə struktur baxımdan yanaşılarsa, onlar tam bir fikir, məzmun ifadə etməli

¹¹⁹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

deyillər. Çünki onlar cümlə tərkibindəki sintaqmlardan birini və ya bir neçəsini sona keçirib xüsusi fasilə vasitəsilə müstəqilləşdirərək fikir ifadə edirlər. Lakin onlar bir çox hallarda adı normativ söz sırasına malik cümlələrdən daha artıq məzmun bildirməklə, yüksək semantik dəyər ehtiva edirlər. "İfadə edilən fikir bir sintaktik vahiddə deyil, bir neçə az-çox müstəqilləşən nitq vahidində əks olunur. Müasir bədii üslubda parselyasiya bir ifadəlilik vasitəsi kimi geniş yayılmışdır. Bu ifadə üsulu mənalılıqına və ekspressiv çalarlığına görə əhəmiyyətli bədii vasitə hesab olunur" [1, s. 427].

Dil reflektiv sistem kimi etnik cəhətdən şərtlənmiş düşüncənin spesifikliyini öz strukturunda təsbit edir. Qismən bu məsələ artıq dilçilikdə lüğət və frazeologiya səviyyəsində, eləcə də atalar sözləri və məsəllərin məzmununu səviyyəsində tədqiq edilmişdir. Lakin bu aspektdə dilin digər səviyyələri kifayət qədər öyrənilməmişdir. Belə ki, milli-mədəni şüurun tərcüməsində, onun dünyagörüşünün stereotipləşdirilməsində dilin ilkin olaraq morfologiya və lüğət tərkibi ilə müəyyən edilən sintaktik pilləsinin xüsusi rolu vardır.

Sintaksisin liqvakulturoloji baxımdan tədqiqi sintaktik formalaşma mexanizmləri və üsulları nümunəsində təqdim edilə bilər. Bunlara insanın intellektual və nitq fəaliyyətinin müəyyən fraqmentlərini təmsil edən məntiqi strukturlar aiddir. Dil üsulları, onların ifadə formaları məsələsi bu gün dilçilik və liqvakulturologiyanın ən mühüm və ən az öyrənilmiş problemdir. Eyni zamanda, bu, etnik cəhətdən şərtlənmiş düşüncənin ən mürəkkəb formasıdır, çünki hər hansı bir etnik qrup yalnız məntiqi təfəkkür sayəsində ətraf aləm haqqında müxtəlif biliklər toplayır.

Dilçilik təfəkkürünün qanunauyğunluqları milli mədəniyyət tərəfindən müəyyən edilməklə, obyektiv xarakter daşıyır. Bununla da dil vasitəsilə etnik təfəkkürün məntiqi aşkarlanır ki, bu da anlayış, mühakimə və nəticə formalarında həyata keçirilir. Şəxsin danışdığı, müzakirə etdiyi, haqqında düşündüyü hər şey onun beynindən sintaktik şəkildə təşkil edilmiş və təkcə dil bloklarını deyil, həm də vizual təsvirləri, hiss təəssüratlarını, sabit assosiasiyaları özündə birləşdirir. Dil daşıyıcısının təfəkkürünün belə başa düşülməsi düşüncənin tam "verballığı" nəzəriyyəsinə uyğun gəlir. Bizim anlayışımıza görə, düşüncə həm də bir sıra etnik və fərdi şəkildə şərtləndirilmiş obrazlarla əlaqələndirilir ki, bunun ən bariz nümunəsi nitqdır. Dil daşıyıcısının təfəkkürü fərdi olmaqla, etnik ümumbəşəri sistemdir və onun əsasını milli mental-dil kontinuumu təşkil edir. O, informasiyanın qavranılmasını, qiymətləndirilməsini, saxlanmasını, çevrilməsini, yaradılmasını və ötürülməsini təmin edən üçlü bütöv (təfəkkür - şüur - dil) kimi təmsil olunur.

Etnik təfəkkür anadangəlmə deyil və irsi xarakter daşımır. Dil daşıyıcısının bütün həyatı boyu ondan faydalanır, ümumi və öz doğma mədəniyyətinin qanunlarına uyğun olaraq düşünür, adekvat nəticələr çıxarır. Dil daşıyıcısı təkcə sillogizmlərdən, sintaktik fiqurlardan deyil, həm də məntiq və sintaksisin varlığından xəbərsiz olsa belə, onun nitqində məntiq və sintaksislə əks olunan düşüncə formaları mütləq şəkildə var olur.

Beləliklə, sintaksisin məntiqini intuitiv şəkildə mənimsəməyin iki yolu var:

1) qanunları bu və ya digər dərəcədə adekvatlığı dil şəxsiyyətinin şüurunda əks olunan və milli dilin formalarında ifadə oluna bilən milli mədəniyyət normalarının mənimsənilməsi;

2) dilin özündə məntiqi formaların (sillogizmlərin) gizləndiyi subformalar var: onlardan dəfələrlə istifadə edən şəxs ("belə ki", "çünki", "belə", "buna görə", "buna görə ki", "çünki", "çünki" və s.) onların səbəb-nəticə əlaqələrini ifadə etdiklərini bilə də bilər, bilməyə də.

İstənilən leksik-qrammatik forma mənalıdır, konkret məzmununa görə fərqlənən müəyyən fikirlər toplusunun ümumi mənasını ifadə edir. Məsələn, mühakimələr müxtəlif fikirlərin formal məzmununu təşkil edən müəyyən məntiqi əlaqənin mövcudluğunun təsdiqi və ya inkarıdır. Məsələn: O, soyuq olduğu üçün gəzintiyə çıxmadı (mühakimə: İnsanlar adətən soyuq havada gəzməyə getmirlər).

Azərbaycan dilində ifadə olunan məntiqi formaların böyük əksəriyyəti entimemlər - mühakimələrdən birinin buraxıldığı qısaldılmış sillogizmlər - əsas müqəddimə, kiçik müqəddimə və ya nəticə şəklində hazırlanır. Bu tip konstruksiyalarda çox vaxt böyük müqəddimə buraxılır. Məsələn, *Bu gün soyuqdur, isti geyinmək lazımdır*. Böyük müqəddimə buraxıldıqda: *Soyuq olanda isti geyinmək lazımdır*. Daha az hallarda isə nəticə buraxılır: *İdmanla məşğul olmaq sağlamlığı möhkəmləndirir və biz hamımız idmanla məşğul oluruq*. Nəticə buraxıldı: *Biz sağlamlığımızı möhkəmləndiririk*. Azərbaycan dilində nitqdə istifadə olunan entimemlər hər hansı mətnin gizliliyini artırmaq vasitəsi kimi xidmət edir.

Azərbaycan dilində məntiqi nəticələrin formal və ya yarı-formal markerləri olan xeyli sayda leksik-sintaktik vasitələr var. Bu konstruksiyalarda sillogizmin üç dərəcəsini qeyd etmək olar: tam aydın sillogizmlər- bunlar adətən bağlayıcı vasitələrlə ifadə olunur ki onlar da özlüyündə cümlənin semantik mənasına istinad etmədən nəticəni ifadə etmək üçün birmənalı liqvistik, formal vasitələr hesab olunurlar. Məsələn: *O qədər qaranlıq idi ki, o, yolu çətinliklə görürdü*; az aydın sillogizmlər- bunlar adətən əvəzlilik, zaman zərfləri, tabesizlik bağlayıcıları ilə ifadə olunurlar. Bu vasitələr yalnız bir-biri ilə əlaqəli cümlə hissələrinin və ya müstəqil cümlələrin semantik mənasının dəstəyi ilə bir nəticə ifadə edə bilər, yəni səbəb və nəticə məntiqi ilə bağlı olan cümlələrin səbəb-nəticə mənasını vurğulayaraq, birləşən vasitə kimi çıxış edirlər. Məsələn: *Hava isti idi və mən evə tələsdim*; daha az aydın sillogizmlər - yalnız iki birləşmiş müstəqil cümlənin semantik mənasına əsaslanır: Məsələn: *Hava isti idi. Uşaqlar dənizə üzməyə getdilər*.

Belə vasitələrin ən geniş forması mürəkkəb cümlələrin strukturunda təqdim olunur. Onlar, ilk növbədə, müəyyən formal işarələrin mövcudluğundan asılı olan əsas və tabe tərəflərin qarşılıqlı düzülüşündə fərqlənirlər. Müqayisə olaraq qeyd edək: *O ayağa qalxmaq üçün hələ çox zəifdir. O, çox zəifdir, ona görə də ayağa qalxa bilmir*.

İki müstəqil cümlənin yaratdığı entimemlərin əksəriyyətində nəticəyə məzmununu göstərən heç bir struktur formant yoxdur. Məna baxımından bağlı olan iki cümlədə məntiqi entimem yalnız semantik məna əsasında, daha doğrusu, onlarda təqdim olunan fikir forması əsasında tanınır ki, bu da məntiqi nəticənin yetərli göstəricisi kimi çıxış edir. Məsələn: 1) *O*

həyəcanlandı. Başladığım nitqi bitirə bilmədi; 2) O, seminarda iştirak etmədi. O, xəstədir. Azərbaycan dilində məntiqi nəticə məzmunun bu tip ifadə üsulları əsasdır. Bu üsul iki cümlənin və ya cümlə üzvlərinin konseptual mənalарının toqquşmasına, formal linqvistik vasitələrin iştirakı olmadan müəyyən məntiqi formalı mühakimələrin müqayisəsinə əsaslanır. Sadə cümlədə həmişə iki belə köməkçi üzv (məntiqi mərkəz) olur ki, onların semantikasının ziddiyyəti səbəb-nəticə mövqeyini yaradır və nəticə təşkil edir. Bu halda, iki mühakiməni nəzərdə tutan anlayışların olduğu məntiqi nəticədən danışmaq olar.

Nəticə etibarı ilə, dildə göstərilən üç növ linqvistik vasitə (formal, yarı-formal, konseptual) məntiqi işarələr sistemi və ya dilə inteqrasiya olunmuş sillogizmləri yaradır. Dildə məntiqi nəticə məzmunlarının əksəriyyəti iki bir-biri ilə əlaqəli cümlə şəklində ifadə olunur. Belə bir düşüncə formasının mövcudluğu dil və təfəkkür arasında “ayrılmaz əlaqə” məsələsini aradan qaldırır, çünki nəticə çıxarmaların çoxu entimemlərlə təmsil olunur. Bir qayda olaraq, biz yalnız lazımi informasiyanı qarşı tərəfə çatdırırıq, bu halda danışan və dinləyici öz maraq dairələrində olan informasiyanı ötürür, ümumi (lingvokulturoloji) hər şeyi şifahi formada ifadə etməyə ehtiyac duymurlar.

Bundan əlavə, eyni fikri ifadə etmək üçün bir çox sinonim konstruksiyalardan və ya bir çox məntiqi formaları ifadə etmək üçün eyni sintaktik formadan istifadə edilməsi də dil və təfəkkür arasında “ayrılmaz əlaqə” məsələsini aradan qaldırır. Sillogizmin linqvistik forması hər bir dil mədəniyyətinə xas olan praqmatik, kontekstual, stilistik və digər kommunikativ məqsədlərlə tənzimlənir.

Beləliklə, mürəkkəb sintaktik konstruksiyaların semantik mənasının tədqiqi, bir-biri ilə sıx əlaqəli olan və bir-birini müşayiət edən, fərqli mənalарın təhlilini əks etdirir. Bunlara konsessiv, mənfəi, səbəb və ardıcılıq mənalарı daxildir (məsələn: “*Saat gec olsa da, heç kim yatmadı*”). Müasir dilçilikdə bu qəbildən olan ifadələr uzun linqvistik tədqiqat əməllərinə malikdir, lakin müasir dilçilikdə məntiqi baxımından tam mənada tədqiq edilməmiş qalır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adilov M.I., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 656 s.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология. М.: Академия, 2001.
3. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М.: Прогресс, 1993. 656 с.
4. Сигал К.Я., Юрьева Н.М. Метод эксперимента и его применение в речевых исследованиях. М.: Ключ-С, 2009. 240 с

Açar sözlər: lingvokulturoloji sintaksis, etimem, sillogizm, sintaktik konstruksiya, milli-mədəni şüur.

Key words: linguocultural syntax, etymology, syllogism, syntactic construction, national-cultural consciousness.

Ключевые слова: лингвокультурное синтаксис, этимология, силлогизм, синтаксическая конструкция, национально-культурное сознание.

Linguocultural syntax in the concept of national-cultural consciousness

Summary

Linguistics reflects the the world, the sphere of understanding, linguistic identity, linguistic consciousness, mentality, cultural concepts, intercultural communication. This emerging anthropocentric paradigm does not deny the previous theories, but instead uses their scientific basis. Against the background of this new anthropocentric approach, various areas of linguistics are being reviewed. The approach to syntax in the modern Azerbaijani language from the linguistic point of view is a new paradigm and characterizes the reflection of the national-cultural consciousness in the language.

Лингвокультурный синтаксис в концепции национально-культурного сознания

Резюме

Лингвистика отражает этнокультурную картину мира, сферу понимания, языковую идентичность, языковое сознание, менталитет, культурные концепты, межкультурную коммуникацию. Эта формирующаяся антропоцентрическая парадигма не отрицает предшествующие теории, а использует их научную основу. На фоне этого нового антропоцентрического подхода пересматриваются различные области языкознания. Подход к синтаксису в современном азербайджанском языке с лингвистической точки зрения представляет собой новую парадигму и характеризует отражение в языке национально-культурного сознания.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva